

JOZEF JANSSENS

KONING
ARTUR
IN MEERVOUD

de mythe ontrafeld

DAVIDSFONDS
UITGEVERIJ

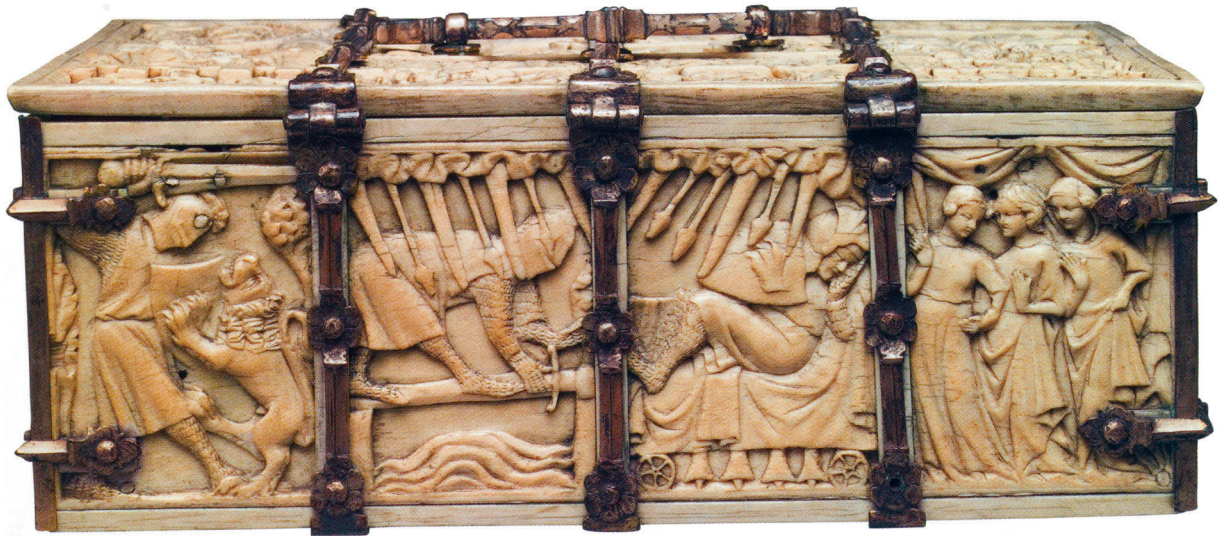
INHOUDSTAFEL

TEN GELEIDE	9
I. GEDROOMDE HELDEN	13
1. ARTUR: EEN HELD VAN WELEER	13
1.1. DOLENDE RIDDERS	13
1.2. EEN VAN DE NEGEN	16
2. BESLIST NIET VERGETEN	22
2.1. IN DE KEUKEN, ALS BADEENDJE...	22
2.2. MODERNE FANTASY: MONEY, MONEY...	23
2.2.1. IN DE BIOSCOOP, HET THEATER EN DE HUISKAMER	23
2.2.2. ARTUR GESTRIPT	30
2.2.3. MAGISCHE WERELDEN	33
2.2.4. COMLOTHEORIEËN	37
2.2.5. HISTORISCH BOERENBEDROG?	39
II. IN DEN BEGINNE...	45
1. EEN SCHIMMIGE FIGUUR IN DONKERE TIJDEN	45
1.1. EEN GEBROKEN LEISTEEN	45
1.2. POST-ROMEINS BRITTANNIË	46
1.3. RIOTHAMUS	51
1.4. SCHRIFTELIJKE BRONNEN ZWIJGEN	52
2. EEN SUPERHELD OP PERKAMENT	54
2.1. EEN KELTISCHE GENERAAL	54
2.2. UITDIJENDE VERHALEN	58
2.2.1. MONDELINGE CIRCUITS	58
2.2.2. EEN RUW SPROOKJE	62
2.2.3. STENEN GETUIGEN	64
2.2.4. NOG MEER GETUIGEN	68
2.3. WIE WAS HIJ?	70

III. REX ARTURUS	73
1. EEN MISLEIDEND TAPIJT	73
2. VAN TROJE NAAR LONDEN	76
2.1. EEN LICHTPUNT IN DONKERE TIJDEN	76
2.2. OUD EN NIEUW BIJ ELKAAR	85
2.3. SUCCES VAN GALFRIDUS IN DE VOLKSTAAL	92
2.3.1. BETROUWBARE GESCHIEDENIS	92
2.3.2. DE RONDE TAFEL	95
2.4. DE ONTDEKKING VAN EEN GRAF	98
2.5. DE RONDE TAFEL VAN WINCHESTER	105
IV. HET CENTRUM VAN HOOFSEID	111
1. DE ERFENIS VAN WACE	111
1.1. ARTUR IN EEN RIJNLANDS KLOOSTER	111
1.2. EEN LITERAIR HOFMILIEU	113
1.3. DE GROTE VREDE	115
2. CRESTÏENS DE TROIES	118
2.1. ZOLANG DE CHRISTENHEID DUURT	118
2.2. DE EERSTE ARTURROMAN: EREC ET ENIDE	120
2.2.1. LIEFDESPERIKELN EN HUWELIJKSPROBLEMEN	120
2.2.2. EEN SPROOKJESACHTIGE DROOM?	125
2.2.3. BESCHAVING AAN HET HOF	127
2.2.4. HET INDIVIDU OP ZOEKTOCHT	133
2.2.5. HOOFSE HUWELIJKSLIEFDE	134
2.3. WHO'S WHO?	138
2.4. DE EXTATISCHE MINNAAR	144
2.4.1. DE RIDDER VAN DE KAR	144
2.4.2. ONVOORWAARDELIJKE MINNEDIENST	146
2.5. EEN WOUDJONGEN OVERSTIJGT DE HOOFSEID	147
2.5.1. DE ONBESUISDE DWAAS	147
2.5.2. VAN KEUKENGERIEF TOT HEILIGE RELIKWIE	152
2.6. DE ERFENIS VAN CHRÉTÏEN	154
2.6.1. EEN EERSTE GRAALCYCLUS	154
2.6.2. EEN TWEDE GRAALCYCLUS	157
2.6.3. OM TER ORIGINEELST	160

V. DE TRAGISCHE VORST	163
1. HET LEUGENACHTIGE VERS	163
2. EEN KATHEDRAAL IN PROZA	164
2.1. VERHAALTECHNISCHE INNOVATIES	164
2.2. DE IDEALEN LOPEN UITEINDELIJK STUK	167
2.2.1. DE AANLOOP	167
2.2.2. DE EIGENLIJKE LANCELOT	170
2.2.3. DE ZOEKTOCHT NAAR DE HEILIGE GRAAL	175
2.2.4. DE DOOD VAN KONING ARTUR	177
2.2.5. DE ONVOLKOMENHEID VAN DE MENS	178
VI. ARTUR IN DE NEDERLANDEN	183
1. ZOWEL NEDERLANDS ALS FRANS	183
1.1. EEN FRANSE LEEUW VAN VLAANDEREN?	184
1.2. DE BESCHEIDEN VOLKSWAGEN KEVER	186
2. EPISODISCHE ROMANS IN HET DIETS	188
2.1. WALEWEIN EN IWEIN	188
2.2. EEN RAMPZALIGE OVERLEVERING	191
2.3. VERTALEN EN VERTALEN IS TWEE	193
2.3.1. EEN IN TE VULLEN SCHEMA: WALEWEIN KOMT TOT INZICHT	194
2.3.2. OMKERING VAN HET SCHEMA: DE RIDDER MET HET WITTE SCHILD	197
2.4. ORIGINELE COMPOSITIES	199
2.4.1. EEN OMGEWERKT SPROOKJE	199
2.4.2. HET VLIEGENDE SCHAAKBORD	199
2.4.3. ZONDER EXTREMEN...	204
2.4.4. INTERN GETWIST	205
3. GROTER DAN EEN KATHEDRAAL, MAAR IN VERZEN	206
3.1. LANCELOT VAN DE GROT	207
3.2. DE HELFT VAN EEN MACHTIGE COMPILATIE	208
3.2.1. LANCELOT GRONDIG ONDERZOCHT	208
3.2.2. MEER EN MINDER	209
4. VELTHEM VOLTOOIT HET WERK VAN MAERLANT	210
4.1. MERLIJN EN MASKEROEN	210
4.2. DE GROTE ONVREDE	211
4.3. ARTUR SPELEN...	211
5. LANCELOT OF WALEWEIN?	213

VII. ARTUR HERREZEN	215
1. EEN SCHARNIERMOMENT	215
1.1. EEN SCHRIJVER IN DE GEVANGENIS	215
1.2. IN DE SLIPSTREAM VAN MALORY	217
2. HET HEROÏSCHE VERLEDEN	218
2.1. DE RIDDER-BURGER	218
2.2. DOOD IN CAMELOT	222
2.3. ENGELACHTIGE VROUWEN?	223
3. DE DONKERSTE KANTEN	225
4. DE DESILLUSIE VOORBIJ?	229
BIBLIOGRAFIE	232
EINDNOTEN	240
REGISTER	250

Ivoren koffertje te Parijs vervaardigd in het allereerste begin van de veertiende eeuw. Zelfs op luxueuze gebruiksvoorwerpen werden de avonturen van de ridders van koning Artur afgebeeld: Lancelot op de zwaardbrug, Gauvain in het wonderbed belaagd door pijlen (men lette op de wielen en de belletjes). Rechts suggereren jonkvrouwen het geheimzinnige kasteel waar Gauvain deze proef doorstaat. Links vecht Lancelot tegen een leeuw. Het gevaarvolle avontuur blijkt de bestaansreden te zijn van de tafelronderidder.

(Parijs, Musée de Cluny-MNMA, Cl. 23840)

TEN GELEIDE

Ik weet nog precies waar ik stond om 7 uur 's avonds op 22 november 1963. Op de trappen van Bellarmino, de peda aan het Damiaanplein in Leuven, waar kotgenoten waren verzameld met het verbijsterende nieuws dat via het avondjournaal was doorgesijpeld: president Kennedy was doodgeschoten! De man naar wie we opkeken, die straalde van hoge idealen en charisma, die ons uitdaagde met zijn beroemde woorden: *'Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country.'* De dagen daarna waren emotioneel: niet enkel JFK was onze held, maar ook zijn ontroerend saluerende zoontje en zijn hartverscheurend gebroken weduwe tijdens de begrafenis. We wisten toen nog niet dat zij het was die met strakke hand de plechtigheden registreerde. Ook niet dat zij besloten had om een mythe in het leven te roepen rond de bruusk afgebroken regering van haar man. De jonge weduwe kwam te weten dat journalist Theodore White voor *Life Magazine* een stuk wilde schrijven over de moord op de president en regelde een interview op 29 november. Die avond werd de Camelotmythe geboren... Jackie wist White ervan te overtuigen dat de regering van haar man in de Amerikaanse geschiedenis een magisch moment was geweest, een gouden tijd, en dat zijn (en haar) Witte Huis toen het centrum was van hoge, universele idealen: Camelot met JFK als koning Artur... Jackie onthulde zelfs slaapkamergeheimen: als hij 's nachts niet kon slapen, luisterde John keer op keer gefascineerd naar de beroemde musical *Camelot*. Zijn favoriete scène was het einde, waarin Artur een jonge knaap riddert en de opdracht geeft het verhaal van de Tafelronde voor de toekomst te

bewaren: *'Don't let it be forgot, that once there was a spot. For one brief shining moment, that was known as Camelot.'* Maar Jackie verzuchtte: *'There'll be great presidents again, but there'll never be another Camelot.'*¹

Er zal nooit meer een Camelot bestaan. Helaas, er is er nooit een geweest. White gaf later toe dat hij zich door sympathie en medeleven had laten meeslepen: *'The magic Camelot of John F. Kennedy never existed. No Merlins advised John F. Kennedy, no Galahads won high praise in his service'*, aldus de journalist.² Ook mijn heldenbeeld werd aan diggelen geslagen toen bleek dat Kennedy's grootse verwezenlijkingen in werkelijkheid niet zo veel voorstelden, integendeel heel wat kritische vragen opriepen: de bestendinging van de strikte rassenscheiding, de catastrofe van de Varkensbaai, de Cuba-crisis, de aanloop naar de rampzalige Vietnamoorlog. Zijn amoureuze affaires en dubieuze contacten met de maffia droegen verder bij tot de ontluistering van het al te idealistische beeld dat ik met vele jongeren deelde. Eigenlijk was ik niet van plan het in dit boek over die Camelotmythe te hebben, maar de film *Jackie* (Pablo Larrain, 2016) bracht ze opnieuw in de actualiteit en heeft me van gedachte doen veranderen.

Camelot blijft een onvoorstelbaar sterke dromenvanger, een aantrekkingspool van altruïstische verzuchtingen, van hoge ambities om van de wereld een betere plaats te maken, van jeugdig idealisme en positief engagement. Het is bijzonder ironisch dat uitgerekend die andere Amerikaanse president, Donald Trump, op 13

februari 2016 (toen nog als presidentskandidaat) in Tintagel (Cornwall) de eretitel van Knight of the Round Table te beurt viel. Superfan John Mappin, eigenaar van het Camelothotel aldaar, regelde dat eventjes: rijkards onder elkaar. Vanwege zijn ‘*services to humanity*’ mag de extreem narcistische, brutale en leugenachtige president – in alles het tegendeel van de ridders van de Ronde Tafel – als Sir Donald Trump of Camelot door het leven gaan; en de titel is erfelijk... We hebben prompt een reservatie in het hotel geannuleerd.

Dit boek gaat over de dromen rond Camelot en koning Artur, over hun ontstaan en betekenis, maar ook over de reacties die ze opriepen en hoe en waarom ze dikwijls uit elkaar spatten. Zoals iedere tijd zijn eigen dromen heeft, zo paste ook het beeld van Artur zich telkens aan de nieuwe zorgen en bekommernissen van mensen aan. En aangezien de figuur in meer dan vijftienhonderd jaar cultuurgeschiedenis een belangrijke rol speelde, zijn de verschillende beelden legio: Artur in meer-voud dus.³ In samenspraak met de uitgever heb ik ervoor gekozen om de helm van Sutton Hoo op de cover te plaatsen. Het is een eigenzinnige keuze, want hij komt uit een Angelsaksisch graf uit de zevende eeuw en was vermoedelijk eigendom van de warlord Raedwald van East Anglia. De helm brengt ons evenwel dicht bij een historische Artur dan de bekende Arturbeelden in een glimmend plaatharnas, zoals hij in laatmiddeleeuwse afbeeldingen of moderne films wordt weergegeven. Vooral het drakenkopje boven op de helm doet me aan Artur denken; hij zette immers – zo schrijft zijn eerste biograaf – een gouden helm op zijn hoofd waarop de afbeelding van een draak was aangebracht...

Toen Katrien De Vreese, uitgeefster Davidsfonds-wpg, in september 2016 voorzichtig polste of ik een boek over koning Artur wilde schrijven, kon ik mijn oren niet geloven. Ik realiseerde me dat ik eigenlijk al het grootste deel van mijn leven met de Britse vorst en zijn ridderlijke kompanen had doorgebracht. Al van in mijn humaniorajaren was ik gefascineerd door vergelijkende motiefstudie en literaire invloeden, las ik de studies van de keltoloog Jan de Vries en leerde ik het oudste Arturverhaal *Kilhwch en Olwen* in de navertelling van Daalder kennen.⁴ Het bracht me ertoe om in het voorlaatste jaar – mijn klasgenoten vonden: hoe gek kun je wel zijn? – geheel vrijwillig de Middelnederlandse tekst van de *Roman van Walewein* te lezen. Germaanse filologie was mijn roeping en ik besloot mijn studies met een licenti-

aatsverhandeling over... de *Roman van Walewein*. Toen ik jaren later over oorspronkelijk Middelnederlandse ridderromans had gedoctoreerd (Leuven, 1976), werd een van mijn eerste boeken *Koning Artur in de Nederlanden. Middelnederlandse Artur- en Graalromans*, uitgegeven bij HES-uitgevers in Utrecht (1985).

Sindsdien heb ik me met veel andere onderzoeksonderwerpen beziggehouden, maar koning Artur liet me nooit echt los en bezorgde me ook buiten het wetenschappelijk bedrijf vele momenten van intens plezier. Zo bezocht ik met mijn anglofiële buurman en beste vriend Jo Devos het Arturcongres van Exeter (1975) en kwam er onder de indruk van de natuurpracht van Dartmoor en Tintagel; Jo leerde me er scones en afternoon tea appreciëren. Ik denk ook met weemoed aan de bibliotheekbezoeken en zwerftochten met mijn toenmalige medewerkster en goede vriendin Veerle Uyttersprot in Cornwall en Wales op zoek naar Artur en middeleeuwse Vlamingen, onder meer ter voorbereiding van een Arturcongres in Leuven (1987) en een boek over superhelden op perkament (2005). Ik houd ook veel goede herinneringen over aan de cultuurreis met Davidsfonds ‘Naar het land van koning Artur’ (september 2008). En ik vergeet nooit de vreselijke *kidney pie*, het enige voedsel dat we nog in een pub konden krijgen, met vrouw en zoon Bert op weg naar Winchester of de zoektocht naar Walwyn’s Castle in het zuidwesten van Wales met de hele familie. Met dit boek is de cirkel rond.

Negen jaar na mijn vorige bezoek deden we midden april 2017 nog eens het land van koning Artur aan. Om mijn informatie te actualiseren bezochten mijn vrouw en ik in Zuidwest-Engeland eens te meer de Arturlocaties. Veel is er niet veranderd. In Tintagel zijn de didactische panelen al een tijdje vernieuwd en is er een piepklein museum bij gekomen aan de voet van de kasteelrots. Het Arthurian Centre in Camelford is nog even sympathiek en oubollig als altijd en in Glastonbury is er een nieuwe, mooie toeristische gids beschikbaar, maar de recentste informatie vind je op de digitale schermen in de tentoonstellingsruimte.

De arturistiek, de wetenschappelijke studie van koning Artur en de zijnen, is een uiterst gespecialiseerd onderdeel geworden van het mediëvistisch onderzoek. Het is een gevaarlijk terrein vol valkuilen, moerassen en afgronden. Ik heb het ooit vergeleken met ‘het woud zon-

der genade', zoals het avonturenwoud wordt omschreven in de Middelnederlandse Arturroman de *Ridder metter mouwen* (v. 546).⁵ De ene Lancelotroman is de andere niet en hoe kun je als onervaren boswandelaar Perceval onderscheiden van Parzival, Peredur, Perlesvaus en Perceforest? En dan heb ik het nog niet over de chaotische tekstoverlevering met korte, lange, oscillerende en gecontamineerde versies. En de voortdurend wisselende meningen van onderzoekers die zowel met oude als met nieuwe argumenten de aanwijzingen van hun voorgangers onderuithalen om dan zelf te worden getackeld. Van sommige teksten, zoals de *Conte du Graal*, zijn nagenoeg alle woorden van commentaar, tegencommentaar en tegen-tegencommentaar voorzien. Het onderzoeksgebied is met de jaren ook afschuwelijk onoverzichtelijk geworden. De grote synthese van de Amerikaanse keltoloog Roger Sherman Loomis, in vakkringen bekend als de *ALMA (Arthurian Literature in the Middle Ages)*, telde in 1959 precies 574 bladzijden. Bijna zestig jaar later telt de gelijknamige reeks studies van de universiteit van Cardiff, verdeeld over de verschillende taalgebieden (*Arthur of the Welsh, the Iberians, the Germans* enzovoort) niet minder dan 3103 bladzijden... Ik weet écht niet of ik de veiligste gids ben door de dichte wildgroei heen, op de doornige paden en langs de vele natuurlijke hindernissen. Zoveel is echter zeker: we zullen erg omzichtig onze weg moeten zoeken...

Ik heb het terrein ingeperkt, ook al om een indigestie aan encyclopedische kennis te vermijden. Ik heb het niet of nauwelijks over de *Mabinogion*, over Marie de France, over de vele Tristanversies, over Lohengrin, over Froissart, over de profetieën van Merlijn, over Artur in de muziek, over de talloze kinder- en jeugdverhalen.⁶ Ik vermijd ook de heel technische discussies rond de overlevering van grondteksten, de ingrepen van de compilerator in het Haagse Lancelothandschrift, filologische detailkwesities enzovoort. Dit boek is bedoeld als een inleiding en ik beperk me tot de grote ontwikkelingslijnen in de geschiedenis van Artur door de eeuwen heen om de Middelnederlandse epiek beter te kunnen begrijpen. Dat we zodoende toch vaker in Groot-Brittannië of Frankrijk verwijlen, is helemaal te danken aan de beslissende rol die de twee landen in deze ontwikkelingsgeschiedenis hebben gespeeld.

Hoewel de oudste tekst de naam van de Britse held met -th- schrijft (in de *Gododdin*), en dat in de Franse en En-

gelse literatuur de gebruikelijke vorm is, gebruiken we in het Nederlands de naam zonder -h-. Zo verschijnt hij immers in de Middelnederlandse Arturromans: 'Vanden coninc Arture/ Es bleven menighe avonture' (*Roman van Walewein*, vv. 1-2).⁷

Een pleidooi voor de studie van oudere literatuur zou in een inleiding als deze niet misstaan, maar ik heb mijn argumenten al uitvoerig uit de doeken gedaan in een eerdere publicatie; ik verwijs graag naar die inleiding: 'Waarom zouden we nog...?'⁸

Er rest mij enkel een oprecht dankwoord uit te spreken voor de mensen die mij met informatie hebben geholpen, boeken hebben geleend of afbeeldingen hebben bezorgd, me via gesprekken tot nieuwe inzichten hebben gebracht: Ingrid Biesheuvel (Universiteit Utrecht), Marc de Smet (Hallekin Assenede), Gerrit Devos (New York), Ludo Jongen (Universiteit Leiden), Ann Kelders (Koninklijke Bibliotheek in Brussel), Geertrui Loman (Brouwerij De Graal) en Veerle Uyttersprot (Universiteit Gent). Ik dank ook mijn kinderen en kleinkinderen, die het ontstaan van dit boek met grote belangstelling volgden. En zoals steeds gaat mijn grootste dankbaarheid uit naar mijn lieve Joos, die me al een heel leven lang in mijn wetenschappelijke carrière heeft gesteund en die, hoewel absoluut niet anglofiel, me steeds op mijn tochten door het land van koning Artur vergezelde. Als dat geen liefde is?

Een ridder van de Ronde Tafel ontmoet in het woud van Brocéliande een reusachtige wildeman, die zich verbaasd afvraagt wat voor iemand hij is. Detail uit de sterk beschadigde frescocyclus in Schloss Rodenegg (Castel Rodengo in Zuid-Tirol) van omstreeks 1220. De Arturstof blijkt reeds vroeg tot in de Dolomieten te zijn doorgedrongen. De cyclus is geïnspireerd op de *Iwein* van Hartmann von Aue, een vertaling van de *Yvain* van Chrétien de Troyes.

(Foto J. Janssens)

I.

GEDROOMDE HELDEN

1.

ARTUR: EEN HELD VAN WELEER

1.1.

DOLENDE RIDDERS

Chrétien de Troyes, de vader van de Arturroman, vertelt in *Yvain* (ca. 1180) hoe Calogrenant, een ridder van de Tafelronde, in het woud van Brocéliande een aartslelijke, reusachtige hoeder van wilde stieren tegenkomt; hij is gekleed in vers gestroopte dierenhuiden, torst een zware knots en leeft blijkbaar afgezonderd, ver van iedere beschaving. Lelijk is een understatement: zijn harige oren zijn even groot als die van een olifant, hij heeft een rosse baard, een woeste bos haar, de ogen van een uil, scherpe, gele tanden als van een everzwijn... Bij het zien van de ridder vraagt de afschrikwekkende verschijning verbaasd wat voor iemand hij is en wat hij precies zoekt. Blijkbaar ziet hij voor het eerst een man te paard in wapenuitrusting. Het gesprek is veelzeggend. De wildeman vraagt:

‘... tu me redevroies dire
Quiex home tu ies, et que tu quiers.’
‘Je sui’, fet il, ‘uns chevaliers
Qui quier ce que trover ne puis;
Assez ai quis, et rien ne truis.’
‘Et que voldroies tu trover?’

‘Avanture, por esprover
Ma proesce et mon hardemant,
Or te pri et quier et demant,
Se tu sez, que tu me consoille
Ou s’aventure ou de mervoille.’ (vv. 356-366)⁹

(‘Op uw beurt moet je mij zeggen
wat voor soort mens je bent en wat je zoekt.’
‘Ik ben’, zegt hij ‘een ridder
die zoekt wat hij niet kan vinden.
Ik heb goed gezocht en niets gevonden.’
‘En wat zou je willen vinden?’
‘Avonturen die mijn durf en
moed op de proef stellen.
Ik vraag je dus met aandrang,
indien je het weet,
een avontuur of iets wonderlijks aan te wijzen.’)

Via de verwonderde wildeman krijgen wij, moderne lezers, oog voor een van de opvallendste thema’s uit de middeleeuwse literatuur: de dolende ridder, die wegtrekt uit zijn veilige omgeving (het hof) om zich in een totaal andere wereld open te stellen voor het onverwachte en onbekende, het avontuur. Calogrenant zal in het vervolg van zijn avonturentocht smadelijk mislukken, maar zijn opvolger Yvain zal wél slagen: het begin van een lange weg die hem uiteindelijk duidelijk maakt hoe wederzijdse liefde en eervol ridderschap in de hoofse gemeenschap harmonisch kunnen samengaan.

Een dolende ridder (Gauvain) met zijn schildknaap op zoek naar avontuur. Miniatuur in een vroeg handschrift van de *Lancelot-en-prose*, ontstaan in een Parijs' atelier omstreeks 1230.

(Rennes, Bibliothèque Municipale, ms. 255, fol. 257 v°)

Sinds het Assyrisch-Babylonische epos *Gilgamesj* (rond 1200 v.Chr.) is het gebruikelijk om het leven van de mens voor te stellen als een moeizame, ruimtelijke zoektocht naar inzicht, een ontdekkingsreis met vallen en opstaan naar bewustwording in de condition humaine. In de middeleeuwen kreeg dit proces de vorm van een ridderlijke avonturentocht door onherbergzame streken, een queeste vol gevaren en onverwachte ontmoetingen, in zijn klassieke vorm de zoektocht van Tafelronde-ridders in dienst van koning Artur. Het beeld van de dolende ridder culmineerde in de nadagen van het heroïsche ridderschap in de figuur van de grotesk sympathieke figuur van Don Quichote, de ridder van de droevige figuur, de grandioze schepping van Cervantes (1605/1615). Twee eeuwen vroeger schreef de markies Thomas III van Saluzzo een allegorische roman *Le livre du chevalier errant* (Het boek van de dolende ridder, 1394-1405). Hij had die vermoedelijk in gevangenschap te Turijn geschreven en herwerkt aan het hof van Karel VI in Parijs. Daar had hij er voor zichzelf meteen een mooi geïllustreerd handschrift van laten maken, dat hij meenam naar zijn kasteel in Manta.¹⁰

In de traditie van de *Roman de la Rose* (dertiende eeuw), waarin abstracte begrippen door handelende personages worden weergegeven, begint de markies zijn verhaal. Een anonieme jongeman (le Chevalier), die verrassend autobiografische trekken vertoont, vertelt hoe hij Dame Congnoissance (Wijsheid) tegenkomt. Zij stuurt het hoofdpersonage naar het Oosten om er door een nobele koning (Christus) te worden geridderd. Toch kiest de kersverse ridder de weg van de verdoeming. Hij wordt verliefd op een mooie jonkvrouw en begeeft zich met haar naar het hof van de Dieu d'Amours (God der liefde), waar talrijke liefdesparen als Paris en Helena, Tristan en Iseut, Lancelot en Guinevere verblijven. Er ontstaat echter oorlog en zijn geliefde verdwijnt op mysterieuze wijze, dus trekt de ridder naar haar op queeste. Na '*maintez painez fu endurant*' (veel ellende te hebben ondergaan) en een verblijf bij Dame Fortune komt hij weer bij Congnoissance, die hem zijn foute keuzes doet inzien en hem laat beloven voortaan de gevaarlijke rijken van Amour en Fortune te vermijden. Tijdens zijn dooltocht belandde hij inderdaad bij Dame Fortune in het *palais des Esleus* (paleis der uitverkorenen), de verblijfplaats van de *Neuf Preux* (de negen beste ridders) en hun vrouwelijke tegenhangers, de *Neuf Preuses* (de negen dapperste vrou-

> Afbeelding van de *Negen Besten* in een handschrift van *Le chevalier errant* van graaf Thomas III van Saluzzo. Koning Artur is afgebeeld met een vaandel met drie gouden kronen.

(Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 12.559, fol. 125 r°)

Puis devant que ve aille plus
avant a vous certiffiez ne de
ce qui furent ceulz qui assie
choient a ces siecles de sainte et autres de
buchie; aussi se vous monstrez par
cete pourtraicture les .w. preux esleus
et apres les .w. dames qui en leur con

paingne estoient et leurs armes/ car de
telle compaignie deon et ou faconter
doit bien chunne personne qui ave bonne
continouissance deulors estre de leurs fais
et de leurs oeuvres certiffie et preme
rement des .w. preux esleus/ et puis
apres des .w. dames.

wen). Thomas III van Saluzzo moet dit als een bijzondere passage in zijn werk hebben ervaren omdat hij er een grote miniatuur voor bestelde.¹¹ De afbeelding geeft de tekst nochtans niet getrouw weer: de *Preux* staan allemaal rechtop, waar ze in de roman in hun zetels zitten, waarvan er trouwens een aantal leeg zijn. Zo is bijvoorbeeld koning Artur afwezig; hij werd met andere beroemde edelen door Dame Fortune 'au bas de la haute roche' (beneden de hoge rots, waarop het paleis is gebouwd) geworpen. De wisselvalligheid van de roem... Niets daarvan in de miniatuur. Hier staan de noble ridders in vier paren trots rond de centrale koning David: drie heidenen (Hector van Troje, Alexander de Grote en Julius Caesar), drie joden (Jozua, David en Judas Makkabeüs) en drie christenen (Artur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon). Koning Artur (de derde van rechts) houdt een banier in de hand met zijn wapen: drie kronen die zijn rijken symboliseren, namelijk Bretagne, Schotland en Engeland.

Fresco met de Fontein der Jeugd in het Castello della Manta, Piëmont in Italië (ca. 1420)

1.2. EEN VAN DE NEGEN

Toen Thomas in 1416 stierf, werd het regentschap van het markgraafschap waargenomen door Valerano, bastaardzoon en lieveling van de overledene. Uit eerbied voor zijn vader en geïnspireerd door diens roman liet hij omstreeks 1420 in de grote zaal van het kasteel in Manta een frescocyclus met de negen beroemde mannen en vrouwen schilderen. De muurschilderingen zijn goed bekend bij arturisten en ik wilde er al lang eens naartoe, ook al omdat Valerano nog een ander fascinerend thema uit de middeleeuwse cultuur had laten aanbrengen: de fontein van de eeuwige jeugd, de droom van iedere persoon op leeftijd.

In het najaar van 2016 was het eindelijk zover en daar stond ik dan in de zaal der baronnen voor de fresco's van Valerano. Het had veel voeten in de aarde. Het Castello della Manta is inderdaad geen voor de hand liggende toeristische bestemming; het ligt buiten het normale circuit in Piëmont, tussen Cuneo en Turijn. Je moet er doelbewust naartoe rijden, maar het loont beslist de moeite. In mijn ogen: drie Michelinsterren.

Bij het binnenkomen van de grote zaal word je overwelgd door het grote fresco van de *Fontana di Giovinexza* (Fontein der Jeugd). Wat meteen opvalt, is de goti-

Verleidingsscène in de frescocyclus van het kasteel te Manta. De dialoog tussen de geliefden wordt in het Frans van de hoofse cultuur gevoerd.

> Middendeel van het fresco van de Fontein der Jeugd. De erotiek domineert de scène: een aristocratische variant van het thema van Luilekkerland.

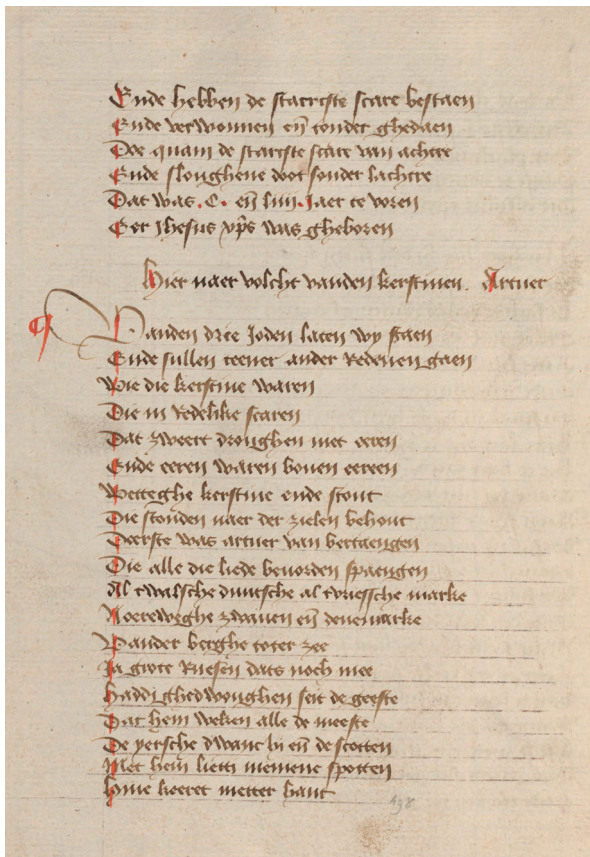

sche fontein in het midden, omgeven door een drukdoende menigte van scherpomlijnde figuren. Onwillekeurig moest ik denken aan het bekende kinderliedje *Ik heb mijn wagen volgeladen* 'vol met oude wijven'. Er wordt effectief een wagen met een oude koning, dito koningin en hun hofhouding naar de levensbron getrokken; bange verwachtingen zijn van hun gezichten af te lezen. Een oude, lamme burgerman wordt in een kruiwagen aangevoerd; zijn knecht wil hem niet verder duwen, zolang zijn dorst niet is gestild. Een tekstband maakt dit duidelijk. Op het agressieve bevel van zijn meester om met drinken op te houden, reageert hij arrogant in het plaatselijk dialect: 'Ik zal de fles niet loslaten zolang mijn keelgat niet voldoende is besproeid' (mijn vertaling). Vertegenwoordigers van alle klassen van de samenleving, ook geestelijken, stromen toe naar het wonderbaarlijke water; ze kunnen hun kleren niet snel genoeg uittrekken. Lelijke scharminkels transformeren er in mooie deernen, ouderlingen in jonge snaken, een jeugdige pater helpt een vrouw in de fontein. De liefde wordt enthousiast bedreven; op de spits

Eén der Negen Besten in het kasteel te Manta: koning Artur, tussen Judas Makkabeüs en keizer Karel de Grote. De keizer wordt aangezien als de voorvader van zowel het Franse (gouden lelies op veld van azuur) als het Duitse Rijk (dubbelkop-pige adelaar op gouden veld). Helemaal rechts staat Godfried van Bouillon, de held van de Eerste Kruistocht.

van het waterbouwwerk zit immers de god der liefde, die zijn pijlen ijverig in het rond schiet. Na onderdompeling in het water gaat de pret verder in een jachttafereel met verliefde paartjes. Een ridder trekt zijn geliefde naar een bosje met niet mis te verstane bedoelingen, die hij in hoofs Frans te kennen geeft: *'Dedans cest boys vous faut venir/ pour nostres amours mius acumplier'* (U moet in dit bos komen om onze liefde beter te vervullen). De jonkvrouw spartelt evenwel tegen met de woorden: als ze er ons vinden, zullen we onteerd zijn! Of haar verzet succes heeft, is niet zeker. Je weet niet waar te kijken, het tafereel is indrukwekkend.

Het gedicht *Van neghen den besten* in het Geeraardsbergse verzamelhandschrift. Na de drie joodse 'besten' volgen de christelijke met als eerste Artuer van Bertaengen.

(Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 837-845, fol. 179 v°)

We staan hier voor de droom van edelen, beïnvloed door de toonaangevende Franse hoofse cultuur van dat ogenblik: een jeugdige wereld vol genot en avontuur, een erotisch paradijs zonder ellende en ontbering, de aristocratische variant van het Luilekkerland, de platelandsdroom van het gewone volk. Het thema was al-lerpopulairst in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd en gaf gestalte aan prachtige ivoortjes, tapijten, miniaturen en schilderijen.¹² Maar de fresco's van Manta behoren tot de absolute top.

Het is te gemakkelijk om de muurschildering af te doen als uitdrukking van de nieuw verworven zinnelijkheid en zucht naar werelds genot van de prille renaissance in Italië. Op de zijmuur van de kamer is een kruisigingstafereel geschilderd, geflankeerd door Johannes de Doper en de vroegchristelijke martelaar Sint-Kwinten, waardoor de droom van de verjongingsfontein wordt gerelativeerd. En precies die spanning tussen het hier en nu en het hiernamaals is zo typerend voor de middeleeuwse mentaliteit: geboeid door het leven hic et nunc, maar bewust van de vergankelijkheid ervan. Middeleeuwers zijn gefascineerd door de kennisdrang en eerezucht van Alexander de Grote, maar uiteindelijk moeten ze die als vanitas (ijdelheid) veroordelen.¹³ Ook de Arturmaterie wordt door deze fundamentele dubbelzinnigheid gekenmerkt: de hoofse waarden, de wederzijdse liefde en een verfijnd aristocratische levenshouding, waarvoor koning Artur symbool staat, worden via de graal in het licht van de heilsgeschiedenis als zondig veroordeeld. We zullen er nog uitgebreid op moeten terugkomen. Maar Artur is in Manta niet ver weg...

Op de muur tegenover de sensuele badscène worden we in de Sala Baronale vergast op de levensgrote voorstellingen van de negen beste ridders en hun vrouwelijke tegenhangers: heroïek tegenover erotisch. Tussen Judas Makkabeüs, de joodse opstandeling met een exotisch kromzwaard, en de majestueuze keizer Karel de Grote vinden we de figuur van koning Artur, de oudste der christelijke ridders. Zijn wapenschild hangt aan een jong boompje en bevat de reeds genoemde drie gouden kronen op een veld van azuur, die ook op zijn wapenhemd zijn weergegeven. In tegenstelling tot de oude Karel is Artur voorgesteld als een man van middelbare leeftijd, met erg realistische gelaatstrekken. En dat hoeft niet te verbazen. Achter de beroemde historische figuren gaan inderdaad leden van de Saluzzo-dynastie

Eeuwenlang stond de middeleeuwse Kattendijkse kroniek in de boekenkast bij de adellijke familie Huyssen van Kattendijkse (Zeeland); pas onlangs raakte hij bij historici bekend. Het handschrift is het exemplaar van de anonieme schrijver die op grond van diverse bronnen een geschiedenis van het graafschap Holland samenstelde. Hij illustreerde zijn geschrift met houtsneden die hij uit vroege drukken sneed, kleurde en inplakte. Dat deed hij ook bij koning Artur, een van de Negen Besten. De plaatjes losten echter: de koning te paard, de vaandeldrager en Maria met kind in het vaandel werden witte vlekken. Een latere bezitter tekende de contouren van de koning er opnieuw bij.

(Fol. 133 r° - handschrift in privébezit)

schuil. Valerano liet zich als eerste Beste, de Trojaanse held Hector, portretteren met naast hem zijn vader Thomas III in de gedaante van Alexander de Grote. Koning Artur kreeg de schaduwidentiteit van Thomas I (†1296), een beroemde voorvader die het markgraafschap zijn grootste bloei schonk (en zelf ook over een bijzondere potentie beschikte: hij had vijftien kinderen). Het opschrift onderaan luidt: *'Je fuit roy de Bertagne, d'Escosa e d'Anglatere/ (...) vis le seint Greal/ puis moy fist Mordré goere/ qui moy ocist'* (Ik was koning van Bretagne, Schotland en Engeland, ik zag de Heilige Graal en dan voerde ik oorlog met Mordred, die mij doodde). Ook de Preuses verbergen bekende familieleden: achter de amazonenkoningin Penthiselea moet de echtgenote van Valerano, Clemenzia Provana, zijn schuilgegaan, maar haar hoofd is helaas niet bewaard. Zo werd de frescoreeks niet enkel de exemplarische uitdrukking van vorstelijke ridderlijkheid en vrouwelijke dapperheid, maar tevens een prestigieuze galerij van dynastieke ambities.¹⁴

Nostalgie, maar tegelijk hoop op herstel van vroegere glorie: koning Artur zou deze dubbele gevoelens in de loop van de geschiedenis vaker weten te belichamen. En de toenmalige adel kon een mentale oppepper goed gebruiken, zeker de Franse en hun politieke vrienden. De 'waaninnige' veertiende eeuw had de ene nederlaag na de andere voortgebracht, de ridderlegers hadden zich te pletter gelopen op moordende goedendags, dodelijk efficiënte langboogschutters en bulderende kanonnen, de ridderlijke idealen bevonden zich in vrije val...¹⁵ De Honderdjarige Oorlog smeulde verder, de Franse koninklijke dynastie van de Valois lag op apegapen, Jeanne d'Arc moest nog ten tonele verschijnen... In dit klimaat was het niet verwonderlijk dat men snakte naar voorbeelden om naar op te kijken; het thema van de Negen Besten speelde daar perfect op in.

Het thema was nochtans ouder en ontstond vermoedelijk eind dertiende eeuw in onze streken. Het is zelfs waarschijnlijk dat niemand minder dan de geleerde Vlaming Jacob van Maerlant het rijtje van beroemdheden, althans langs mannelijke zijde, voor het eerst heeft samengesteld in zijn wellicht laatste werk *Van neghen den besten*. Via het Hollands-Henegouwse hof is de lijst van nobele helden dan over heel Europa, tot in Italië toe, uitgewaaierd om pas in de zeventiende eeuw zijn aantrekkingskracht te verliezen.¹⁶

Koning Artur krijgt in het dichtwerk 120 versregels toebedeeld.¹⁷ ‘Artuer van Bertaengen’ heerste over het hele gebied ten noorden van Spanje; hij liet niet met zich spotten. Hij versloeg reuzen, onder meer de geweldenaar Rycoen. Zijn vijanden vielen hem aan bij een hoge berg, maar met de beeltenis van Maria, de Moeder Gods, in zijn schild overwon hij hen. Hij sloeg er eigenhandig vijfhonderd dood. Die vijanden worden bij naam genoemd:

De Nedersassen quam up hem strijden,
Die Vriezen heeten nu by tiden. (vv. 511-512)

(De Nedersaksen kwamen hem bekampen,
die vandaag Friezen heten.)

Het relaas in *Van neghen den besten* gaat verder: Artur regeerde ten tijde van de Romeinse keizer Leeuwe (Leo). Die eiste van de Britse vorst belastingen en dreigde met oorlog. Daarop trok Artur naar Armorica, dat thans Bretagne wordt genoemd. Daar doodde hij een reus, die een jonkvrouw had verkracht. Met zijn leger stootte hij door naar Parijs en in Bourgondië versloeg hij het Romeinse leger dat onder leiding stond van Lucius. Dan bereikte hem het bericht dat zijn neef Mordreit met de hulp van de Friezen de macht had gegrepen; hij keerde terug naar Brittannië, doodde zijn neef maar liep zelf ‘een doot wonde’ op. Hij vertrouwde het land toe aan een andere neef, Constantijn. Dat gebeurde in het jaar onzes Heren 542. En de dichter besluit:

Voor hem (Artur) vantmen kerstin ne gheen
Die sijns ghelike in duechden scheen. (vv. 598-599)

(Voor hem vond men geen christen die hem in
deugden evenaarde.)

Het gedicht is bewaard in twee verzamelhandschriften uit de vijftiende eeuw; die zijn dus contemporain met de fresco’s van Manta. Maar waar die laatste in een adellijk milieu functioneerden, verwijzen de Middelnederlandse handschriften duidelijk naar een stedelijke context.¹⁸ Zowel de Italiaanse als de Nederlandse getuigenissen wijzen op een meer dan oppervlakkige kennis van de Arturfiguur in de late middeleeuwen. Hij verschijnt zowel als het nostalgische spiegelbeeld van hoofse ridderlijkheid als de uitverkoren vorst die de graal mocht aanschouwen; hij is zowel de christelijke koning met een opvallende Mariadevotie als de sprookjesachtige overwinnaar van ver-

vaarlijke reuzen. Hij is de strijdbare heerser over een gigantisch rijk dat zelfs het Romeinse uitdaagt, hij is een toonbeeld van deugdzaamheid, hij is de evenknie van de grootsten der aarde, hij is het slachtoffer van vuig verraad dat hem fataal wordt. Onze twee voorbeelden maken duidelijk dat de Britse vorst al in de middeleeuwen een complexe realiteit was: Artur in meervoud dus. En overbekend! Rond 1170 reeds vroeg een zekere Alanus zich af: ‘Waarheen heeft de reputatie van Artur de Brit zich nog niet verspreid en waar is hij nog niet bekend in het rijk der christenen? Wie, vraag ik, heeft het niet over Artur de Brit? Hij is immers bijna beter bekend aan de volkeren van Azië dan aan de Britanni, wat bevestigd wordt door onze pelgrims die uit het Oosten terugkeren. Zowel de oosterse als de westerse volkeren vertellen over hem...’¹⁹

Dat is in onze moderne cultuur niet anders.²⁰ Veel elementen van de Arturmythe liggen in ons collectief geheugen verankerd. Artur is een kind, door Merlijn aan een pleeggezin toevertrouwd, zich niet bewust van zijn afkomst. Hij wordt uitverkoren als koning door een magisch zwaard uit een steenblok te trekken. Hij wordt bijgestaan door een wijze magiër, die de ronde tafel ontwerpt, waarbij alle disgenoten zich gelijkwaardig moesten voelen (wat in onze tijd met wisselend succes wordt geprobeerd in de zogenaamde ronde-tafelgesprekken). Met dynamisch jonge kerels trekt hij ten strijde tegen onrecht. Hij verslaat zijn vijanden en sticht vrede; zijn wapen Excalibur is een geschenk van de feeën (the Lady of the Lake); hij bouwt het schitterende paleis Camelot. Andere verhaalcycli en motieven werden met de zijne verbonden, zo bijvoorbeeld de ongelukkige geschiedenis van Tristan en Iseut. Beroemd is verder de zoektocht van zijn ridders naar de mysterieuze graal met Perceval, later Galahad in de hoofdrol. Hij wordt bedrogen door zijn beste ridder Lancelot, die een affaire is begonnen met koningin Guinevere. Zo blijkt hij trouwens in de moderne beeldvorming bij voorkeur te worden neergezet: de tragische hoorndrager die zowel zijn beste vriend als geliefde vrouw van zich ziet wegglijden. De Tafelrondegemeenschap gaat uiteindelijk ten onder aan verraad en onderlinge twisten. In een laatste veldslag wordt Artur door zijn neef (eigenlijk zijn bastaardzoon) Mordred dodelijk gewond en door de fee Morgane (daarvan afgeleid: fata morgana) naar het eiland Avalon gevoerd. Hij is niet echt dood en zal ooit, machtiger dan voorheen, terugkeren: *the once and future king* (koning voor eens en altijd).